

*Зараховський О. Є.,
аспірант Київського національного університету культури і мистецтв*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДЕФІНІЦІЇ “КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА”

У статті розглянуті основні підходи до визначення поняття культурної спадщини. Подано визначення цього феномену, що зустрічаються у міжнародному та державному законодавстві.

Ключові слова: культура, культурна спадщина, культурні цінності, охорона культурної спадщини.

В статье рассмотрены основные подходы к определению понятия культурного наследия. Представлены определения этого феномена, встречающиеся в международном и государственном законодательстве.

Ключевые слова: культура, культурное наследие, культурные ценности, охрана культурного наследия.

The research describes the main approaches to the definition of cultural heritage, provides definitions of this phenomenon occurring in the international and national legal acts.

Key words: culture, cultural heritage, cultural values, protection of cultural heritage.

Сьогодні досить актуальним є питання використання об'єктів культурної спадщини у соціально-економічних процесах, зокрема в сфері туризму. Це завдання пов'язане з рядом проблем, однією з яких є визначення самого поняття “культурна спадщина”. Без її вирішення неможлива охорона та адаптація об'єктів культурного та природного надбання до туристичних процесів, що динамічно розгортаються як у нашій державі, так і в усьому світі.

Метою роботи є розгляд підходів до визначення поняття “культурна спадщина” в науковій та юридичній літературі, а також проблем, які супроводжують розкриття сутності цього явища.

Поняття “культурна спадщина” – одне з основних і фундаментальних понять культурології. Досліджуючи тенденції культурних процесів сьогодення, ми рано чи пізно звертаємось до культурної спадщини – фундаменту, закладеного нашими попередниками в минулому, від якого залежить майбутнє сучасної культури. Але, як справедливо зауважив дослідник А.В. Лисицький, “... дати визначення феномену “спадщина” і пов'язаному з ним термінологічному колу, нехай навіть і виділивши на чільне місце його матеріальну (“побудовану”) компоненту... майже так само складно, як і дати визначення самій культурі, як суперсистемі вищого рангу” [1; 14].

Питанню культурної спадщини присвячені праці багатьох авторів. Аспект її правової охорони розглядають В.І. Акуленко, В.В. Вечерський, Т.І. Катаргіна, Н.В. Михайлова, Л.В. Прибега та ін.; аспект використання в туризмі – О.О. Бейдик, О.О. Любіцева та ін.; понятійний апарат культурної спадщини розробляли Е.О. Баллер, Ю.О. Веденін, М.Є. Кулешова, А.В. Лисицький, Д.С. Лихачьов, Ю.М. Лотман та інші.

Не дивлячись на це, серед вчених немає однаковості у визначенні дефініції “культурна спадщина”. Це, в свою чергу, обумовлює проблеми як в розумінні даного феномену, так і в практичних завданнях, що з ним пов’язані.

“Культурна” спадщина чи “історико-культурна” спадщина? Першим проблемним питанням у визначенні поняття культурної спадщини є два варіанти використання цієї дефініції: як власне “культурна спадщина” та “історико-культурна спадщина”. У науковій літературі зустрічаються обидва варіанти. В контексті нашого дослідження слід визначитися з одним формулюванням.

Кандидат філософських наук В.Л. Базанов пропонує визначати категорію культурної спадщини як історико-культурна спадщина. Він підкреслює значення історичного аспекту: “Конкретно мова йде не тільки про просте використання продуктів матеріального і духовного виробництва минулих епох, а й про вивчення їх еволюції, розгляді в просторовому і часовому аспектах історичного розвитку” [2; 26].

Правознавець Н.В. Михайлова теж вважає, що найбільш доцільним терміном, що дає сукупне визначення компонентам, які він містить в собі, та розкриває їх зміст у правовому аспекті, є термін “історико-культурна спадщина”. На думку дослідниці, цей термін має узагальнюючий, більш універсальний характер. Його вживання представляється більш органічним при розгляді питань державно-правової охорони як “культурних цінностей”, так і “культурної спадщини”, “культурного надбання”, “пам’ятників історії та культури”, “історичних цінностей”, “історичної та культурної спадщини” [3; 40–41].

Не дивлячись на це, серед вчених існує думка, що поняття “культурна спадщина” поглинає поняття “історична спадщина”. А вживання поняття “історико-культурна спадщина” є безпідставним повторенням одного з елементів єдиного цілого. Наприклад, на думку правознавця Р.Б. Булатова, неправомірним є використання терміну “пам’ятники історії та культури”. Вчений пише, що “... пам’ятники історії завжди є пам’ятниками культури і автономного змісту не мають, тобто відносяться як частина до цілого. Тому поняття “пам’ятник культури” поглинає поняття “пам’ятники історії” [4; 7]. Н.В. Михайлова виправдовує використання терміну “пам’ятник історії”, аргументуючи це тим, що деякі автори використовують його для визначення певного місця, що пов’язане хронологічно і просторово з важливими подіями в історії держави і суспільства, або життям і діяльністю видатних людей. При цьому це місце не зберегло реалій, синхронних пам’ятним явищам або подіям. На думку вченої, втрата історико-культурного пам’ятника як матеріального об’єкту не повинна означати повне забуття пов’язаної з ним події. Пам’ять про неї продовжує зберігатися в категорії “пам’ятник історії”. До пам’ятників історії можна віднести місця стоянок давньої людини, що повністю досліджені під час археологічних розкопок, знищені місця поховань, місця битв та ін. [3; 38–39].

На нашу думку, використання поняття “культурна спадщина” є більш виправданим, так як ця дефініція надзвичайно широка та включає результати людської діяльності (матеріальні або духовні), які обов’язково відносяться та відображають певний історичний період. Тому “історичність” сама по собі є невід’ємним атрибутом будь-якого об’єкту культурної спадщини.

Також слід зазначити, що у більшості міжнародних правових актів не використовується поняття “історико-культурна спадщина”. Наприклад, у Конвенції

ЮНЕСКО “Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини” (1972 р.) фігурує поняття “культурна спадщина” (cultural heritage), яка, в свою чергу, складається з “культурних об’єктів” (cultural sites). Також існує шість культурних критеріїв (cultural criteria), відповідаючи яким, об’єкт цього типу може потрапити до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

Основні підходи до визначення поняття “культурна спадщина”. Фахівці-практики з різних сфер діяльності та дослідники різних галузей науки розглядають категорію культурної спадщини в контексті тієї теорії і методології, а також тих завдань, що властиві саме їм. Оскільки поняття культурної спадщини надзвичайно широке та багатогранне, стає очевидним, що всі його аспекти практично не можливо розкрити в одному визначенні. Тому, на нашу думку, доцільним буде розглянути різні погляди на визначення цієї дефініції та класифікувати їх по окремим групам. Варто зазначити, що, зазвичай, ці визначення не суперечать, а лише доповнюють один одного, розглядаючи культурну спадщину під одним з множини можливих кутів зору. Щоб розкрити сутність культурної спадщини, слід розглянути її в контекстах: інформації, яку вона несе; її правового захисту та територіальної організації; соціально-економічних процесів, в яких вона задіяна.

Інформаційна складова культурної спадщини. Деякі з вчених розглядають культурну спадщину, як форму передачі досвіду (інформації) від одного покоління до іншого. Ця передача інформації забезпечує наступність поколінь та історичних епох в їх безперервному розвитку. Тут культурна спадщина відіграє роль історичної пам’яті та ланки, що з’єднує попередні покоління з сучасними та майбутніми.

Мистецтвознавець, академік Д.С. Лихачьов відмічає, що культурна спадщина існує як “... форма закріплення і передачі сукупного духовного досвіду людства” [5]. Цим вченим чітко виділені складові категорії культурної спадщини (матеріальні та духовні).

Географ М.Є. Кулешова, продовжуючи розгляд культурної спадщини в інформаційному аспекті, визначає її, як “... інформаційний потенціал, відображений у явищах, подіях, матеріальних об’єктах, і необхідний людству для власного розвитку, а також такий, що зберігається для передачі майбутнім поколінням” [6; 41]. До цієї категорії дослідниця відносить суспільно визнані матеріальні і духовні цінності, що зберігаються суспільством для підтримання соціальної й етнічної ідентичності, а також визначає “потрібність” і “збереженість” як необхідних атрибутів культурної спадщини [6].

Розширюючи уявлення про інформаційну природу культурної спадщини, культуролог і фахівець з семіотики Ю.М. Лотман називає її своєрідним культурним текстом, який виконує наступні функції: соціально-комунікативну (спілкування адресата і адресанта); є колективною культурною пам’яттю (має здібність до безперервного поповнення інформацією, до актуалізації одних аспектів цієї інформації і тимчасовому або повному забуттю інших); актуалізує певні сторони особистості самого адресата (допомагає перебудові особистості читача). Культурні тексти мають тенденцію переходити з одного культурного контексту в інший, при цьому актуалізуються попередньо приховані аспекти. Тобто, сенс культурної спадщини не в тому, що вона собою представляє, а в тому, як вона сприймається людьми і яке її значення в актуальній культурі [7; 155–163]. За словами вченого, культура не є простим складом інформації,

де відбувається її механічне накопичення. “Це надзвичайно складно організований механізм, який зберігає інформацію, постійно виробляючи для цього найбільш вигідні і компактні способи, одержує нову, зашифровує та дешифрує повідомлення, переводить їх з однієї системи знаків у іншу” [7; 395]. Саме через і за допомогою культурної спадщини відбувається цей складний процес збереження і передачі інформації новим поколінням.

Продовжуючи розгляд культурної спадщини, як інформаційного потенціалу, культуролог А.В. Лисицький підкреслює, що вона “... органічно входить в суперсистему самої культури, є, з одного боку, однією з характеристик і способів розгляду самої культури, з іншого боку – її своєрідною “пам’яттю”. Далі дослідник пише, що феномен культурної спадщини є “... складною соціокультурною системою, підпорядкованою синергетичним законам, що активно взаємодіє з середовищем і часом, і несе певну, мінливу у часі і просторі інформацію” [1; 15, 16].

На думку багатьох авторів, інформаційна складова культурної спадщини має першочергове значення. Не зважаючи на це, на нашу думку, вищезазначені визначення не відображають в повній мірі соціальну природу культурної спадщини, її роль та місце у сучасному світі.

Соціально-економічний аспект культурної спадщини. Культурна спадщина не може бути лише об’єктом, який зберігає та передає інформацію. Вона є повноцінним учасником економічних та соціальних процесів, що протікають у суспільстві. Культурна спадщина повинна функціонувати, “жити”, а не бути простою фіксацією фактів минулого. З цієї точки зору цікавим є визначення культурної спадщини, сформоване культурологом Е.О. Баллером. В широкому значенні слова під “культурною спадщиною” вчений розуміє “сукупність зв’язків, відносин і результатів матеріального та духовного виробництва минулих історичних епох”. В більш вузькому розумінні Е.О. Баллер визначає культурну спадщину, як “... сукупність культурних цінностей, що дісталися людству від минулих епох, критично освоюються, розвиваються і використовуються в контексті конкретно-історичних завдань сучасності, відповідно до об’єктивних критеріїв суспільного прогресу” [8; 56].

Е.О. Баллер розкриває сутність культурної спадщини, чітко розділяючи поняття “наступність” та “успадкування”. Поняття “наступність” виражає об’єктивний зв’язок явищ, в той час як поняття “успадкування” передбачає і теоретичне усвідомлення закономірностей наступності, і усвідомлену дію у вигляді критичної оцінки культурних цінностей, що залишилися від попередніх поколінь, а також творчого їх використання [8; 47]. Наступність носить об’єктивний характер, тобто незалежно від бажання людей в культурі кожної нової епохи існують компоненти, які, будучи прогресивними, потрібні новим поколінням, а також компоненти, які можуть виявитися не тільки безкорисними, але й шкідливими для суспільного прогресу [9; 60]. Автор говорить, що одне з основних завдань успадкування і полягає в боротьбі “... з усіма пережитками, як з небажаними проявами історичної наступності” [9; 62].

Визначення Е.О. Баллера, на відміну від попередніх, висвітлює культурну спадщину, як основу розвитку суспільства, виділяє для неї чільне місце у соціально-економічних процесах. Проте у ньому, на нашу думку, також є певний недолік.

Вимірювання культурної спадщини лише “об’єктивними критеріями суспільного прогресу” створює небезпеку надмірного прагматичного підходу до неї. До того ж постає питання: хто буде визначати ці об’єктивні критерії? Вчений розглядав культурну спадщину у контексті марксистсько-ленінської теорії культури в той період, коли панування однієї ідеології чітко і жорстко визначало роль і місце цієї спадщини у суспільстві. Ті ж культурні цінності, які не визнавались більшовизмом, виключались з розряду культурної спадщини, переслідувались і навіть знищувались, не даючи їм шансу актуалізуватися в наступних поколіннях. Тобто, якщо культурна спадщина у всьому своєму різноманітті та багатстві проявів (або культурна спадщина певного соціального класу, групи або етносу) якимось чином не задовольняє панівну ідеологію і пов’язані з цією ідеологією критерії суспільного прогресу, вона розглядається як безкорисна або шкідлива та витісняється з культурного життя. Як приклад, можна назвати переслідування комуністами сакральних (релігійних) цінностей українського народу, які є невід’ємною частиною культурної спадщини нашої нації, її духовного багатства; на противагу цьому – заперечення радикальними націоналістами всіх культурних цінностей радянської епохи.

Також беззаперечним є той факт, що ототожнювати з культурною спадщиною усі матеріальні або духовні продукти сучасної культури є неправильним, так як далеко не всі результати другої переходять у розряд першої. Тут велику роль відіграє історична селекція – відбір саме тих елементів культури, що витримали перевірку часом та не втратили своєї актуальності для сьогодення. З цього приводу соціолог А.А. Мазенкова пише: “Культурна форма стає культурною спадщиною лише укорінившись в культурі, і ставши традиційною і унікальною з позиції цінності. Це пов’язано з процесом історичного відбору (селекції) культурних форм” [10; 24].

Досить важливим є твердження Е.О. Баллера про культурну спадщину як про динамічну систему, що постійно змінюється. “Культурна спадщина не є чимось незмінним: культура будь-якої історичної епохи завжди, в кожний даний момент і включає культурну спадщину, і творить її. Культурні зв’язки, що виникають сьогодні, і культурні цінності, що сьогодні створюються, виростаючи на ґрунті освоєння певної культурної спадщини, завтра самі перетворюються в складову частину культурної спадщини, що дістається новому поколінню” [9; 70]. Сам процес реалізації культурної спадщини новими поколіннями, як відмічає А.А. Мазенкова, є “... не механічним використанням духовних і матеріальних скарбів минулого, а діалектичним процесом, коли вони трансформуються новими поколіннями, переосмислюються ними і перетворюються в щось нове, збагачене попереднім досвідом.” [10; 23].

Варто відзначити, що і в контексті соціально-економічного підходу майже відсутні визначення культурної спадщини, які б відображали її місце у туристичних процесах. Історик В.О. Квартальнов, розглядаючи спадщину в контексті туризму, обмежився лише її класифікацією за інтенсивністю туристичних потоків [11; 70].

Географічний аспект культурної спадщини. Цей аспект є досить важливим у розкритті сутності феномену культурної спадщини, так як неможливо говорити про спадщину у відриві від її природного та історичного середовища. Фахівець з культурної географії Ю.О. Веденін вважає, що найважливішими ознаками географічного підходу

є орієнтація дослідника на вивчення територіальності і комплексності об’єктів, розташованих на поверхні Землі, у межах її географічної оболонки. Територіальність спадщини проявляється в неоднорідному розподілі його об’єктів у географічному просторі. Комплексність до збереження спадщини обумовлена наступними причинами. По-перше, у ролі спадщини все частіше починає розглядатися складний територіальний комплекс (ландшафт, територія, місто, садибний комплекс), компонентами якого виступають культура і природа, матеріальні й нематеріальні цінності. По-друге, суспільство й фахівці вже усвідомили той факт, що спадщину не можна зберегти у відриві від навколишнього природного, історико-культурного й соціального середовища [12; 3–4]. Під культурною спадщиною вчений розуміє “унікальні і еталонні природні і культурно-історичні комплекси, окремі об’єкти матеріальної та духовної культури, об’єкти живої та неживої природи, витвори мистецтва, традиційні форми господарства, соціокультурного життя і природокористування, а також застосовувані технології” [13].

Географ Ю.Л. Мазуров називає культурну спадщину історико-географічним феноменом, що відображає історію природи і суспільства, і має просторову виразність у безлічі різних проявів [14].

Російський НДІ культурної і природної спадщини одним з головних принципів своєї роботи визнає верховенство просторового підходу до збереження спадщини. Основним об’єктом охорони і використання є території – від країни в цілому до окремих міст, сіл, садиб, національних парків, історико-культурних територій. При цьому поняття території передбачає все різноманіття включених до неї історико-культурних та природних пам’яток, ансамблів, ландшафтів, а також традиційні форми соціокультурної та господарської діяльності, що збереглися до наших днів [15].

Аспект правової охорони культурної спадщини. Сьогодні існування культурної спадщини (особливо національної) знаходиться під загрозою та потребує законодавчо закріпленого порядку охорони та збереження. Згідно з цим твердженням, ряд вчених, розроблюючи понятійно-категоріальний апарат культурної спадщини, визначають державну охорону необхідним її атрибутом.

У контексті державно-правових концепцій Н.В. Михайлова вживає термін “історико-культурна спадщина”, та визначає її як “...створені природою та людиною матеріальні та духовні цінності, що зберігаються та передаються з покоління у покоління, визнані суспільством та державою необхідними незалежно від часу, простору та форм власності для підтримання і розвитку вітчизняної культури, духовного удосконалення...” [3; 41].

Н.Н. Шарапов визначає культурні цінності як “...унікальні матеріальні об’єкти, які охороняються державою та володіють значимістю для суспільства, його історії, культури, науки” [16; 3].

Використовуючи та доповнюючи класифікацію А.В. Лисицького [1; 21–22], основні підходи вчених до визначення поняття культурної спадщини можна розділити за такими групами: “інформаційна” (семіотична), що розглядає культурну спадщину як інформаційний феномен, знакову систему; соціально-економічна, яка пов’язує її з використанням як ресурсу для економічного, соціального та духовного розвитку

суспільства; просторова (географічна), розглядає цей феномен у контексті його територіальної організації та у нерозривному зв'язку з природним та соціокультурним оточенням; правова, що розглядає лише внутрішній зміст феномену (без його зовнішніх взаємозв'язків) та з точки зору правовідносин у суспільстві.

Нормативно-правові документи, що розкривають сутність дефініції “культурна спадщина”. Досить важливими, на нашу думку, є визначення культурної спадщини, що зафіксовані у міжнародних та державних нормативно-правових актах. Необхідність чіткого визначення поняття “культурна спадщина” пов'язана з тим, що без чіткої дефініції неможлива її правова охорона. Необхідним є визначення того кола об'єктів, які можуть називатися “об'єктами культурної спадщини”. Слід зазначити, що у нормативно-правових актах поч. XVIII ст. не вживалось жодного узагальнюючого поняття, що позначало б культурну спадщину. В них подавався простий перелік предметів давнини, що представляв суспільний інтерес. Розробка понятійного апарату почалась з визначення складових категорій, а не з визначення суті явища [3; 21]. Пізніше, з ускладненням суспільних відносин, динамічним розгортанням процесів, які становлять реальну загрозу знищення безцінних об'єктів культурного та природного надбання, був розроблений цілий ряд міжнародних та державних нормативно-правових актів, що містять понятійний апарат дефініції “культурна спадщина”.

У Гаазькій конвенції “Про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту” (від 14 травня 1954 року) вперше було визначено культурні цінності. Згідно першої статті даної конвенції, культурні цінності діляться на такі три категорії [17]:

а) цінності, рухомі або нерухомі, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятники архітектури, мистецтва або історії, релігійні або світські, археологічні місцезростаювання, архітектурні ансамблі, що як такі представляють історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного чи археологічного значення, а також наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів або репродукцій цінностей, зазначених вище;

б) будівлі, головним і дійсним призначенням яких є збереження або експонування рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а), такі як музеї, великі бібліотеки, сховища архівів, а також укриття, призначені для збереження у випадку збройного конфлікту рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а);

в) центри, в яких зосереджується значна кількість культурних цінностей, зазначених у пунктах (а) і (б), так звані “центри зосередження культурних цінностей”.

Розширене тлумачення “рухомих культурних цінностей” подається у конвенції ЮНЕСКО “Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності”. У документі зазначено, що культурними цінностями вважаються цінності релігійного або світського характеру, які розглядаються кожною державою як такі, що представляють значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки. Також наведено одинадцять основних категорій, до яких ці цінності можуть відноситись (археологічні знахідки, етнологічні матеріали, рідкісні рукописи, старовинні предмети та ін.) [17].

Досить важливим у контексті нашого дослідження є визначення культурної спадщини, сформоване у Конвенції ЮНЕСКО “Про охорону всесвітньої культурної і

природної спадщини” (від 16 листопада 1972 року). У цій конвенції вперше перераховано компоненти поняття “культурна спадщина”. Там зазначається, що до нерухомої культурної спадщини відносяться три основні категорії об’єктів [17]:

а) пам’ятки: твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки;

б) ансамблі: групи ізольованих чи об’єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв’язок з пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з точки зору історії, мистецтва чи науки;

в) визначні місця: твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології.

Досить важливим для розуміння сутності нематеріальної культурної спадщини є її визначення, подане у Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини. У статті другій цього міжнародного документа нематеріальна культурна спадщина визначається, як: “...звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов’язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремими особами як частина їхньої культурної спадщини. Ця нематеріальна культурна спадщина, що передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, їхньої взаємодії з природою та їхньої історії і формує у них почуття самобутності й наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного різноманіття й творчості людини...”. Далі у Конвенції зазначається, що “...до уваги береться лише та нематеріальна культурна спадщина, яка є сумісною з існуючими міжнародними договорами з прав людини, з вимогами взаємної поваги між спільнотами, групами та окремими особами, а також сталого розвитку” [17].

У вітчизняному законодавстві, зокрема у Законі України “Про охорону культурної спадщини” (від 8 червня 2000 року) у першій статті подається визначення понять “культурна спадщина” та “об’єкт культурної спадщини” [17]:

- культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об’єктів культурної спадщини;

- об’єкт культурної спадщини – визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов’язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об’єкти (об’єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об’єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність;

Перераховані нормативні акти не тільки полегшують розуміння сутності культурної спадщини, але й забезпечують вирішення великої кількості практичних завдань у контексті її правової охорони.

Таким чином, сьогодні не існує одного визначення дефініції “культурна спадщина”, яке б повністю задовольняло фахівців різних галузей науки, та могло б

статі основою вирішення всіх теоретичних і практичних завдань, пов'язаних з її вивченням, збереженням та використанням. Зокрема, практично відсутнє визначення, що відображає роль і місце культурної спадщини у сфері туризму. Тому понятійний апарат категорії “культурна спадщина” потребує подальших розробок як у науковій, так і в юридичній літературі.

Література:

1. Лисицкий А. В. Культурное наследие как ресурс устойчивого развития : дис. ... канд. культурологии / А. В. Лисицкий – М., 2004.
2. Базанов В. Л. Проблемы сохранения историко-культурного наследия в условиях обновления общества (на примерах материальных памятников истории и культуры Российской Федерации) : дис. . канд. филос. наук / В. Л. Базанов. – М., 1991.
3. Михайлова Н. В. Государственно-правовая охрана историко-культурного наследия России во второй половине XX в. : дис. ... докт. юридических наук / Н. В. Михайлова – М., 2002.
4. Булатов Р. Б. Культурные ценности (правовая регламентация и юридическая защита) : Дис. . канд. юрид. наук. – СПб., 1995. – 184 с.
5. Офіційний сайт академіка Д. С. Лихачьова – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lihachev.ru/deklaratsiya/123/>
6. Кулешова М. Е. Понятийно-терминологическая система “природное культурное наследие”: содержание и основные понятия” / М. Е. Кулешова // Уникальные территории в культурном и природном наследии регионов. – М. : РНИИ культурного и природного наследия, 1994. – С. 40–46.
7. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство – СПб, 2000. – 704 с.
8. Баллер Э. А. Социальный прогресс и культурное наследие / Э. А. Баллер. – М. : Наука, 1987. – 159 с.
9. Баллер Э. А. Преемственность в развитии культуры / Э. А. Баллер. — М. : Наука, 1969. – 294 с.
10. Мазенкова А. А. Культурное наследие как самоорганизующаяся система : дис. ... канд. философских наук / А. А. Мазенкова. – Тюмень, 2009.
11. Квартальнов В. А. Туризм. / В. А. Квартальнов – М. : Финансы и статистика, 2002. – 320 с.
12. Веденин Ю. А. Основы географического подхода к изучению и сохранению культурного наследия / Ю. А. Веденин // Наследие и современность. Информационный сборник. – Вып. 12. – М. : Институт Наследия, 2004. – С. 3–21.
13. Веденин Ю. А. Необходимость нового подхода к культурному и природному наследию России / Ю. А. Веденин // Актуальные проблемы сохранения природного и культурного наследия. – М., 1995. – С. 58.
14. Мазуров Ю. Л. Природное и культурное наследие как фактор развития природопользования: вопросы методологии и практики управления: Автореф. дис... д-ра геогр. наук: 25.00.24 / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова / Ю. Л. Мазуров – М., 2006. – 28 с.
15. Офіційний сайт Російського НДІ культурної і природної спадщини ім. Д.С. Лихачьова – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.heritage-institute.ru>
16. Шарапов Н. Н. Правовое регулирование перемещения через таможенную границу Российской Федерации культурных ценностей : дисс. ... кандидата юр. наук : 12.00.14 / Н. Н. Шарапов. – Саратов, 2004. – 191 с. ил.
17. Офіційний портал Верховної Ради України / [Електронний ресурс] – Режим доступу: rada.gov.ua